

ДО ПИТАННЯ ПРО СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

С. В. Смирнов

Стаття присвячена проблемі інтеграції археології з іншими науковими дисциплінами історичного профілю, а також методологічним та організаційним завданням, пов'язаним з цим процесом.

Редколегія журналу «Археологія» виступила з ініціативою: розгорнути обговорення питань оновлення нашої науки. Слід зразу ж наголосити, що йдеться не про данину моді, а про намагання окреслити в ході дискусії шляхи подальшого розвитку археології на основі усвідомлення нових пізнавальних завдань. Акцент на теоретико-методологічний аспект археології свідчить про серйозність підходу до справи. Серед питань, що фігурують у переліку тем для обговорення, є такі, які виходять за межі власне археології і є предметом загального наукознавства. Все це вимагає від учасників дискусії розуміння загальних закономірностей наукового пізнання на сучасному етапі.

Одним з питань, що мають важливе значення для окреслення шляхів оновлення археології, є питання про її місце серед інших наук та взаємодію з ними. Існують різні підходи до його вирішення. Найбільшого поширення набули спроби показати специфіку археології на основі висвітлення своєрідності археологічних джерел і методів їх опрацювання та інтерпретації. Ми спробуємо відповісти на нього, спираючись на процеси диференціації та інтеграції в науці, що є одним з найважливіших моментів її сучасного розвитку. Такий підхід вирізняється певною новизною, оскільки оцінка археології з точки зору її участі в цих процесах у нас фактично не проводилась.

Інтеграція наук не зводиться до простого поєднання висновків чи концепцій різних сфер наукових знань, вона є таким типом взаємодії наук, який передбачає їх органічне зрощування і формування на цій основі нових синтетичних знань, що якісно відрізняються від утверджених у межах окремих наук¹. Диференціація наук — це процес внутрішньодисциплінарного розчленування і виділення самостійних спеціалізованих галузей. Інтеграція та диференціація опосередковують одна одну і знаходяться у діалектичному зв'язку. У багатьох випадках інтеграція й диференціація (стосовно однієї науки) належать до різних рівнів наукового пізнання: ті сфери знання, які інтегруються на вищих рівнях пізнання, можуть диференціюватись на нижчих, конкретніших рівнях. Якщо емпіричному рівню конкретної науки притаманні процеси диференціації, то теоретичному — процеси інтеграції. Чим вищий рівень теоретичних досліджень, тим чіткіше виявляється тенденція до інтеграції і створення синтетичних теорій. Міждисциплінарні дослідження як прояв інтеграції пов'язані з системним баченням об'єктів. Системні уявлення є методологічною основою інтеграції².

Якщо конкретно-наукове дослідження об'єктів дає змогу показати лише

той чи інший бік, то системне бачення дозволяє оцінити ті ж самі об'єкти з різних боків і у взаємозв'язку між собою, тобто дати всебічну, цілісну характеристику. Використання системного підходу веде до поліпшення методологічної озброєності науки.

Головна ознака системи — її цілісність. Це не просто сума якихось елементів, а структурована сукупність компонентів, яка характеризується принципово новою функцією, що жодною мірою не зводиться до простої суми функцій компонентів. Властивості системи як єдиного цілого не виводяться з механічного нагромадження властивостей складових її частин. Система характеризується також ієрархічністю. Це означає, що кожний компонент системи може у свою чергу розглядатись як окрема система нижчого рівня; а сама система, яка оцінюється, — як компонент ширшої системи³. Отже, йдеться про ієрархічну низку найрізноманітніших систем різного рангу. Системне мислення дозволяє оцінити кожний об'єкт у природі і суспільстві як органічну частину світу.

Тут ми переходимо до розуміння специфіки системних характеристик, які не мають емпірично фіксованих проявів, а визначаються суто логічним шляхом⁴. Системні характеристики складніші для розуміння і мають винятково важливе значення у теоретичній роботі. Ігнорування цієї специфіки зводить теоретичне дослідження до простого емпіричного опису, який не може показати основні риси, що сховані від безпосереднього спостереження і визначають закономірності розвитку. Тому-то емпіричні ознаки, взяті окремо, у теоретичному дослідженні безпосередньо до істини не ведуть. Вони мають значення лише при розгляді з точки зору теоретичних концепцій.

Для археології сказане має, крім загального, ще й специфічне значення: археологу, зважаючи на постійну роботу з матеріальними речами, освоїти предметні характеристики не складно. Опис, зіставлення предметних ознак становлять чи не основну частину процесу вивчення археологічних джерел. Але освоєння системних якостей, які не мають корелята в емпірично фіксованих ознаках, є досить складним завданням для археолога. Ось чому послідовний перехід до системного мислення вимагає додаткових, у порівнянні з іншими науками, зусиль.

Науково-теоретичне мислення в оцінці об'єктів і явищ спирається не на повсякденний досвід, а на пізнання глибинних закономірностей. Повсякденний досвід, логіка здорового глузду оцінюють практичні набутки як завершальний етап пізнання навколишнього світу, і це спричиняє його некритичність. Вона формує хибні висновки у їх хаотичному нагромадженні, але не може намалювати синтетичну, логічно впорядковану картину оточуючого світу в цілому та його компонентів зокрема. Це завдання вирішує науково-теоретичне мислення, оскільки воно оперує прихованими від безпосереднього спостереження ознаками, що розкривають суть об'єктів на основі системоутворюючих факторів⁵. Якщо намагатись порівняти логіку здорового глузду і теоретичне наукове мислення, то можна дійти висновку, що вона фіксує ознаки з боку форми, а теоретичне осмислення — з боку змісту. К. Маркс звичайно ж мав рацію, коли писав, що «коли б форма прояву і суть речей безпосередньо збігалися, то всяка наука була б зайва»⁶.

У ряді праць ми мали змогу показати, яких серйозних змін потребують наші традиційні уявлення при переході на рівень системного осмислення історичної проблематики⁷. І хоча ці праці стосувалися безпосередньо антропосоціогенезу, загальні підходи, викладені в них, можуть бути успішно використані і при розробці іншої історичної проблематики.

Наукова діяльність археолога при переході до теоретичного осмислення певної проблематики набуває якісно нових рис. З одного боку спектр наукових інтересів і практичних дій звужується до однієї або кількох споріднених проблем, з другого — дослідження набуває яскраво вираженого міждисциплінарного характеру. Монографічні дослідження з цих проблем утворюють своєрідну двопверхову конструкцію, де археологічна специфіка виявляється, насамперед, на описово-емпіричному рівні. Що ж стосується теоретичного рівня, то тут дослідження значною мірою втрачає археологічне забарвлення і на чільне місце виступає теоретична специфіка тієї науки, до якої за змістом

належить розроблювана проблема. До сказаного слід додати, що загальні висновки цих по суті міждисциплінарних праць займають чільне місце у сучасному археологічному знанні і, як правило, визнаються нашим науковим загалом. Отже, практика археологічних досліджень свідчить, що інтеграція, навіть в її найпростіших проявах, спричиняє процес спеціалізації наукової діяльності. Спеціалізація збільшує розуміння глибинних процесів стародавньої історії і активно стимулює його. Це однаковою мірою стосується як планування наукової тематики, так і підготовки кадрів.

У чому ж конкретно виявляється спеціалізація наукової діяльності у нашій науці? Відходить у минуле практика, коли археолог, досліджуючи окрему чи територіальну групу пам'яток, об'єднаних в окрему археологічну культуру, розробляє широке коло проблем, пов'язаних з цими пам'ятками. За цих умов досягти глибокого проникнення у таку широку проблематику неможливо: звідси і поверховість висновків, і слабка аргументація. Цей універсалізм мав загальне поширення і був цілком природним; емпіричний етап розвитку науки і не передбачає нічого іншого. Перехід до теоретизації археології змінює цю ситуацію. Стає очевидним, що на рівні теоретичних узагальнень неможливо працювати над широким колом проблем, оскільки навіть одна чи кілька вимагають надто багато зусиль і часу. Тут уже не можна обійтись приблизним чи поверховим, як на емпіричному рівні, знанням теоретичних здобутків, а необхідне ґрунтовне ознайомлення з методами і висновками тих конкретних наук, до яких за змістом ці проблеми належать. Наукова діяльність останніх десятиріч А. Д. Столяра красномовно свідчить про ці, нові для нас, особливості наукової роботи.

Спеціалізація в розробці вузької проблематики змушує відмовитись від традиційного підходу, коли ми, вивчаючи одночасно широкий спектр проблем, обмежуємось досить приблизними з точки зору теорії знаннями у тій чи іншій спеціальній галузі науки. Спеціалізація звужує наукові інтереси і коло занять, але це компенсується значним вдосконаленням методики і поглибленням висновків. Тут проявляється загальне правило: чим глибше дослідження, тим воно вужче за своєю тематикою.

Вище йшлося про загальні тенденції розвитку сучасної науки та їх вплив на археологічне знання. Але є ще один цікавий момент, який наочно показує, що сьогочасні інтеграційні процеси мають в археології давні традиції, які простежуються аж до її витоків. Ще тоді, коли археологія становилася як наукова дисципліна, до археологічних джерел залучили літописні дані, етнографічні свідчення і навіть міфи⁸. У той час археологія вважалась науковою дисципліною, яка мусить вивчати «давній побут народів за всіма пам'ятками будь-якого роду, що залишилися від давнього життя кожного народу»⁹. Як бачимо, в минулому столітті під археологією розуміли фактично первісну історію у її нерозчленованому вигляді. Комплексність археологічних досліджень стала фундаментальною основою подальшого розвитку археологічних знань.

Зрощення археології з іншими науками історичного циклу знайшло своє відображення в діяльності археологів початку ХХ ст. Так, В. О. Городцов вважав, що поряд з первісною археологією, яка мала назву доісторичної, виділяється історична археологія, у сфері якої розвивається метрологія, археографія, палеографія, нумізматики, сфрагістика, геральдика¹⁰. На відміну від сьогодення, археолог ХІХ — початку ХХ ст. виступав не як вузький фахівець, що спеціалізувався на вивченні речових матеріалів, а як історик широкого профілю, який вивчає історичне минуле на основі комплексного методу із залученням усіх відомих джерел.

Розвиток археології в подальший час супроводжувався суперечливими тенденціями. Перехід на рейки марксистської методології у своїй основі був неорганічним і пов'язувався з насильницькими вольовими рішеннями. Все це вело, по-перше, до спрощеного, схоластичного розуміння її ролі в історичному дослідженні, по-друге, до формального застосування теоретичних положень марксизму. Праці основоположників марксизму перетворились у збірники для відшукування цитат, а самі вони стали незаперечними авторитетами, наукова діяльність яких не підлягає жодній критичній оцінці. Усе це врешті-решт швидко призвело до так званого соціологічного схематизму, ко-

ли масштабні теоретичні висновки без усякої адаптації безпосередньо переносились у сферу конкретно-наукових досліджень і навіть до джерелознавства. І коли виявилась абсурдність такого примітивного використання теорії марксизму, стався поворот до археологічного джерелознавства. Склалась упевненість у тому, що прогрес можна забезпечити шляхом нагромадження нових археологічних джерел. Так, в основу археологічних досліджень було покладено розширення обсягів експедиційних пошуків, добування нового археологічного матеріалу та його первинний опис. Питання вдосконалення методологічних засад археології відійшло на задній план, хоча вголос ніхто не говорив про глибинні причини невдач, які спіткали археологію, і цитування класиків не втратило свого значення.

Змальовані зміни вперше означились ще наприкінці 30-х рр., але масового характеру набули вже у повоєнний час. Нагромадження археологічних джерел значно випередило розробку методологічних основ археології і зрештою призвело до загрози емпіризму, тобто такого стану, коли обробка емпіричного матеріалу здійснюється без належної опори на вихідні теоретичні концепції. Але археологія, незважаючи на складні умови, у яких опинилось вітчизняне суспільствознавство, та штучні перешкоди, залишилась наукою, підпорядковуючись її внутрішнім законам. І вона не могла не ставити перед собою питання про цілі й завдання свого існування, методи їх досягнення та свої пізнавальні можливості.

Висловлювань щодо завдань археології є немало. Лише їх перелік і оцінка можуть вилитись в окреме історіографічне дослідження. Тому зупинимо свою увагу на головній рисі, яка окреслює проблемну ситуацію: одні вважають, що археологія — повноцінна історична дисципліна, інші — суто джерелознавча наука. Найактивнішим захисником першої точки зору є В. Ф. Генінг. «Археологія, — пише він, — наука, яка вивчає історичний розвиток соціальної структури окремих давніх суспільств за закономірностями відбиття цього розвитку у предметному світі давніх суспільств та залишками, що збереглись від нього в археологічних пам'ятках»¹¹. Зазначимо, що вираз «соціальна структура» тут застосовано у широкому розумінні слова, тобто у значенні соціальних форм життя. Діаметрально протилежну позицію займає Л. С. Клейн. Квінтесенція його поглядів полягає в тому, що за археологією слід закріпити статус джерелознавчої науки. «Археологія, — проголошує він, — джерелознавча наука, і нічого цього соромитись»¹². Одним з основних аргументів Л. С. Клейна є те, що археологічний матеріал при всій його значущості становить лише частину джерел, необхідних для повноцінних історичних реконструкцій. Оця односторонність і фрагментарність, на його думку, веде до того, що історичні реконструкції, створені на основі археологічних джерел, не можуть претендувати на адекватність історичній дійсності.

Можна було б послідовно аналізувати аргументи кожного з названих дослідників, щоб виявити внутрішню логіку доказів і на цій основі зробити свої власні висновки. Але для нашої теми значно важливішим є завдання віднайти в археології те спільне, основне, фундаментальне, що «розкидало» цих найосвіченіших авторів на різні полюси оцінок. Іншими словами, необхідно виявити основну спільну для всіх причину таких великих непорозумінь. Ця причина може слугувати показником найголовнішої недуги нашої науки. А недуга дійсно існує: адже непорозуміння у питанні, чим ми повинні займатись та до якої мети прагнути, не є ознакою здоров'я.

Відповідь на поставлене питання слід шукати, спираючись, по-перше, на теоретичні обґрунтування щодо цілісності науки, яка досягається взаємодією інтеграції та диференціації, по-друге, — на практичний досвід нашої археології.

На нашу думку, головна причина непорозумінь полягає в тому, що обидва дослідники надають надмірну увагу суто формальним межах між археологією та іншими науками, які виникли під впливом zdeформованого розвитку археології, і переважанню у ній джерелознавчого моменту. Таких меж у дійсності немає, оскільки існують широкі перехідні зони. Наукове знання — це єдине поле, де кожна з наук поступово переходить одна в одну без жодних бар'єрів, які ми конструємо, намагаючись створити класифікацію наук.

Кожний з дослідників у певній сфері відчуває себе відносно самостійно, а на периферії своїх інтересів має контакт з представниками суміжних наук і співробітничас з ними. Ми ніколи не дійдемо істини, якщо будемо розглядати науку на основі дискретності і оцінювати себе як шматок смальти, що різко виділяється серед інших, а саму науку як мозаїчне полотно.

Якщо врахуємо, що сучасна наука, всупереч дискретним уявленням, тягнє до посилення інтеграційних процесів і що комплексність наявна в археології з часу оформлення її як науки, то зможемо дійти важливих висновків. Специфіка, найвиразніша риса археології, лежить у сфері археологічного джерелознавства, хоча і у ній археологія не може існувати поза впливом інших наук. Основа джерелознавства — порівняльний метод — ґрунтується на результатах зіставлення археологічних речей з предметами виробництва і побуту реліктових та сучасних за ступенем розвитку народів. Без цього зв'язку археологія не може визначити навіть функцій археологічних речей. На цьому суто емпіричному рівні дослідження археолог може обійтись без використання концепцій та методів суміжних наукових дисциплін. Коли ж він занурюється у сферу історичних реконструкцій, то знання надбань суміжних наук стає для нього нагальною потребою. Не можна відтворювати, скажімо, демографічні процеси, не володіючи методами демографії, чи будувати соціологічні реконструкції, не знаючи основ соціології. Таким чином, на інтерпретаційному рівні археолог до своїх надзвичайно специфічних джерелознавчих знань додає розуміння фактів та методів інших спеціалізованих галузей науки і лише за рахунок цього створює історичні побудови. І саме тут, в історико-реконструктивній сфері досліджень, виявляється спеціалізація археолога, бо пограничних областей багато, а все однаково глибоко досягнути неможливо. На емпіричному, джерелознавчому рівні всі археологи більш-менш однакові; на рівні реконструкцій між окремими фахівцями вже позначаються значні відмінності, в залежності від галузевої спрямованості. Чим глибше археолог занурюється у сферу міждисциплінарних досліджень, тим менш помітне, з точки зору джерелознавчої специфіки, археологічне забарвлення його роботи.

Усе сказане вище логічно вмотивоване. Та постає питання: чи підтверджує це практика? Може, має сенс висновок Л. С. Клейна, що історико-реконструктивна робота — це турбота власне історика, а не археолога, зусилля якого не повинні виходити за межі археологічного джерелознавства.

На практиці ми не знаємо прикладів, коли б історик на основі джерелознавчих розробок археологів самостійно здійснював історичні реконструкції. У кращому разі історик чи фахівець іншої суміжної дисципліни повторює гіпотетичні висновки археолога. Скажімо, у палеодемографії фахівці-демографи лише наводять цифри, взяті у археологів, а самостійного використання археологічних джерелознавчих розробок не здійснюють. Так само як історики музики лише відтворюють у своїх дослідженнях висновки, зроблені археологами, не піддаючи їх сумнівам. Отже, точка зору Л. С. Клейна щодо використання істориками джерелознавчих розробок археологів з метою одержання суто історичних висновків не узгоджується з науковою практикою.

Та це й не дивно. Адже робити історичні реконструкції на основі використання археологічних матеріалів можна лише тоді, коли дослідник добре розуміється у специфіці археологічних джерел, знає, як, починаючи з розкопок, формується джерельна база, як і з використанням яких методик здійснюються опис та класифікація знахідок, як створюються предметні реконструкції. Іншими словами, будувати історичні реконструкції можна лише за умови, коли дослідник має можливість здійснювати повноцінну критику джерел. Цієї можливості історик не має. Тільки археолог може повною мірою оцінити використовувані в реконструкціях джерелознавчі розробки, дати їм об'єктивну оцінку, виділити безумовно доведене, відчленувати поверхово-суб'єктивне. Історик змушений приймати все за чисту монету і тому до суб'єктивних моментів, допущених археологом, додає свої, збільшуючи дистанцію між реконструкціями і тим, що було насправді. Ось чому лише археолог об'єктивно володіє умовами для історико-реконструктивних побудов. Отже, не лише з точки зору нашої наукової практики, але й з точки зору

логіки наукових пошуків, висновки Л. С. Клейна не можна сприймати як досить вмотивовані.

До сказаного слід додати ще й таке. Відомо, що успіх усякої джерелознавчої роботи врешті-решт визначається постановочними завданнями дослідження. Чим глибше усвідомлюється кінцева мета дослідження, тим чіткіше й цілеспрямованіше здійснюється обробка джерел на основі критеріїв, що визначаються цією метою. Якщо основні завдання формуються в межах однієї наукової дисципліни, а підпорядкована їх вирішенню джерелознавча робота здійснюється у межах іншої, то необхідний взаємозв'язок порушується і тим самим створюються значні труднощі для справді об'єктивного відтворення історичного минулого. Археологічне джерелознавство і використання його результатів в суто історичних дослідженнях має здійснюватись в рамках однієї наукової дисципліни, тобто у межах археології. Значить, в археології має бути і джерелознавство, і використання його результатів для подальшого наукового пошуку.

Таким чином, якщо ми будемо розглядати археологію не відособлено від інших наук, а як науку, що з'єднується з ними широкими пограничними зонами, і до того ж усвідомимо багатоповерховість самого археологічного знання, то зможемо дійти певних висновків. Насамперед, між позиціями В. Ф. Генінга та Л. С. Клейна не така вже й велика різниця, як це може здатися при поверховій оцінці. Те, що В. Ф. Генінг залишає по цей бік різкого міждисциплінарного бар'єра, Л. С. Клейн переносить на інший. І коли збагнути, що замість різкої межі існує широка перехідна зона, то ґрунту для суперечок стане значно менше. Той, хто працює у цій зоні, мусить знати, з одного боку, специфіку вивчення археологічних джерел, з іншого — методичні основи одержання суто історичного знання у відповідних наукових проблемах. Поеднання методів джерелознавчої роботи та історико-реконструктивних досліджень — гарантія успіху. Археологія спроможна досліджувати суто історичну проблематику, але там, де вона виходить на стик з іншими галузями історичного знання. Чим тісніша інтеграційна взаємодія — тим вагоміші результати у відтворенні історичного процесу.

Історико-реконструктивна сфера археології, завдяки її зв'язкам з суміжними дисциплінами, менш специфічна. Нижчий поверх археологічного знання — археологічне джерелознавство — найбільш специфічна сфера. У джерелознавчій сфері археологи різних проблемних спрямувань дуже схожі між собою, і споріднює їх єдність методичних прийомів вивчення джерел. На вищому — реконструктивному рівні там, де археологія вступає у взаємодію з іншими науками, різниця між окремими археологами стає досить помітною, завдяки впливу цих наук. Це означає, що міждисциплінарна взаємодія веде до спеціалізації, тобто закріплення фахівців за певним обмеженим колом проблем, і чим ця взаємодія тісніша, тим глибша сама спеціалізація. Отже, міждисциплінарна взаємодія, спеціалізація у археологічному знанні і підвищення рівня досліджень — це той магічний трикутник, який визначає перспективи нашого майбутнього розвитку.

На закінчення — ще один важливий момент. Широке співробітництво археології з етнографією можливе лише за умови розуміння того, що закони історичного розвитку єдині для всіх суспільств — і тих, що давно пройшли етап первісного розвитку, і тих, які з певних причин до сьогодні залишаються на цьому етапі. Ми мусимо наголосити на цьому, оскільки останнім часом все частіше лунають голоси, що археологічні матеріали надзвичайно різноманітні і немає підстав для вироблення загальних схем історичного розвитку. Такі заклики, приміром, прозвучали свого часу зі сторінок журналу «Советская археология», де була надрукована інформація М. В. Аніковича про обговорення тритомника «История первобытного общества», виданого Інститутом етнографії АН СРСР. «За нинішнього стану справ найважливішим завданням дослідження первісності як в археології, так і в етнографії є не загальноетеоретичний, а конкретний напрямок (за регіонами, етносами, культурами), — пише М. В. Анікович¹³. «Неправомірні, — підкреслює він, — пошуки якоїсь універсальної періодизації історичного процесу, що здагна «зняти», відмінити усі інші: процес розвитку суспільства надто складний і бага-

тогранный, щоб усі його сторони могли бути виражені в єдиній універсальній хронологічній схемі»¹⁴. Отже, йдеться про відверте ігнорування суто теоретичних досліджень. У наведених словах зафіксовано нерозуміння того, що, без опори на загальнотеоретичні схеми, дослідження конкретно-історичних явищ взагалі неможливе. Немає сенсу доводити, що це ніяким чином не узгоджується з перспективами розвитку історичної науки, бо знімає питання про пошуки загальних законів розвитку людства. Не витримує також критики протиставлення загальноісторичних законів законам розвитку конкретно-історичних процесів: всі вони мають свою сферу застосування і не можуть бути виявлені і осмислені без взаємозв'язку.

Без загальноперіодизаційних схем неможливо виділити ті суспільства, які знаходились та знаходяться на магістральному шляху розвитку людства, і показати ті, що відхилились від нього, відстали у розвитку і опинились у ситуації реліктових суспільств. Загальноісторична періодизація — не лише об'єктивне відбиття у наших знаннях якісних змін розвитку людства, але й шкала, що дозволяє розмістити народи світу на щаблях прогресу. Без неї у нашій уяві можуть постати окремі розпорошені народи, а не людство як єдине ціле. Таким чином, цілісне, системне розуміння історії людства неможливе без загальних схем розвитку. Саме поняття нерівномірності історичного розвитку не можна усвідомити, якщо воно не розглядається на тлі загальних закономірностей історичного поступу людства.

Окреслення шляхів налагодження міждисциплінарних досліджень, їх тісного зв'язку з теоретизацією археологічних знань та спеціалізацією дослідницької діяльності у галузі археології не може бути до кінця зрозумілим, якщо не розглядається питання підготовки кадрів. Традиційно склалося так, що університетська підготовка археологів здійснюється насамперед за рахунок освоєння археологічного джерелознавства; питання ж методики відтворення історичного процесу не посідають того місця, на яке вони заслуговують. Односторонність такого підходу до виховання молодих кадрів для кожного археолога стає зрозумілою пізніше — коли він на основі власних наукових пошуків переходить до історичних реконструкцій. Саме в цьому процесі усвідомлюється слабка методична оснащеність нашої науки, особливо у справі пошуку закономірностей розвитку людства та їх конкретно-історичних проявів. На жаль, прозоріння часто приходить дуже пізно, коли дослідник уже не може кардинально міняти свої наукові звички та уподобання.

Практика свідчить, що до методологічних пошуків може перейти лише той дослідник, котрий на власному досвіді переконався у недостатності існуючих методологічних засад оцінки археологічного матеріалу і знайшов у собі силу протистояти усталеним думкам та оцінкам своїх колег. Крім того, важливою індивідуально-психологічною передумовою такого повороту наукової діяльності є природна схильність до цілісного сприймання об'єктів, що вивчаються, тобто схильність до синтетичного освоєння аналітичних даних. Ця обставина важлива ось чому. Існує думка, що до методологічної роботи (а без неї міждисциплінарні дослідження неможливі) варто залучати насамперед наукову молодь, оскільки вона не переобтяжена традиційними уявленнями і тому ще не набула інерції, яка перешкоджає впровадженню нових принципів дослідження. Усе це так, але, не пізнавши досвіду попередників, його недоліків та вад, взагалі неможливо зрозуміти стан сьогоденних справ, а також те, у якому напрямку треба створювати нове. Нове не може існувати само по собі, бо виникає як заперечення старого. До того ж треба зрозуміти, що методологічні пошуки — завжди ризик, який нерідко призводить до невдач. У такому разі досвідчений фахівець може повернутись у лоно традиційних досліджень без серйозних утруднень; для молодого працівника невдача у галузі методологічних досліджень може означати власну трагедію, бо повернутись йому просто нікуди. Тому-то треба добре усвідомити, що кадрове забезпечення методологічних досліджень необхідно здійснювати на основі добровільності і без адміністративного тиску. Теза про те, що впровадження нових напрямків може здійснюватись успішно, якщо відповідну тематику запланувати і налагодити постійний контроль, мусить бути відкинута, оскільки вона надто спрощено окреслює складність ситуації. Більш важливе значення

у порівнянні з цим суто адміністративним підходом має завдання створення по-справжньому творчої обстановки, яка залежить не лише від мікроклімату в наукових колективах, але й від більш широких суспільних процесів.

Якщо ми вже заговорили про поліпшення підготовки кадрів відповідно до нових вимог, мусимо наголосити ще на одному важливому моменті. Як це, на перший погляд, не парадоксально, але наукова практика свідчить, що створення методологічних концепцій у конкретних науках не може бути забезпечене за рахунок зусиль самих лише фахівців відповідних наук. Для цього необхідне добре скоординоване ідейно узгоджене співробітництво висококваліфікованих вчених зі спеціалістами в галузі методології наукового пізнання. Адже створення методологічних концепцій у конкретних науках вимагає виходу за межі цих наук у сферу теорії пізнання, де існують свої специфічні завдання і труднощі. В. Н. Садовський — один з провідних фахівців з теорії систем — стверджує, що «побудова конкретно-наукових методологічних концепцій здійснюється об'єднаними зусиллями методологів науки і теоретиків відповідних областей знання»¹⁵. Поліпшення методологічної оснащеності конкретних наук є справою, яка вимагає залучення засобів, що лежать поза межами окремих наукових дисциплін. Саме у цьому виявляється цілісність науки, взаємозалежність різних наукових дисциплін на шляхах освоєння ними загальних світоглядних концепцій і відповідного стилю наукового мислення. Що це значить для археології — ми ще як слід не знаємо. Зрозуміло лише одне, що перебудувати археологію можна лише враховуючи досвід світової науки. Було б нерозумно піддаватись ідеї «хутірського» патріотизму, що на практиці означає намагання схватись за специфікою археологічних джерел і лише на її основі прогнозувати наш майбутній розвиток.

Впровадження міждисциплінарних досліджень може дати ефект лише за умови відсутності різкого протистояння традиційним напрямкам. Методологічні пошуки — це завжди розкриття недоліків старого і впровадження нового. Нове формується не на пустому місці, воно не приходить відразу, а нагромаджується малими частками на шляху спроб і помилок. Можливі і серйозні невдачі. Ця специфіка мусить бути зрозумілою для наукового загалу. Терпимість до тих, хто ставить під сумнів загальновизнані прийоми дослідження, є соціально-психологічною передумовою успішної методологічної роботи. Не може бути просування вперед, коли ми не відмовимось від пануючої у нас непримиренності до наукових опонентів, тих, хто, порушуючи однаковість, намагається вийти на нетрадиційні шляхи оцінки джерел. І ще один важливий момент. Йдеться про розрив між проголошуваними методологічними засадами і впровадженням їх у практику наукової роботи. Це призводить до того, що суперечки на методологічні теми часто перетворюються у нікому не потрібні схоластичні диспути, які аж ніяк не впливають на практичну роботу археолога. Прикладів таких немало і вони, на жаль, стосуються навіть тих дослідників, які посідають помітне місце у нашій науці. Так, В. М. Массон у монографії про неолітичне поселення Джейтун, спираючись на системні уявлення про неолітичну революцію, пише, що вона мусила привести не лише до якісних змін у господарському житті, але й корінним чином перебудувати всю соціальну і культурну структуру. У справедливості сказаного можна не сумніватись, оскільки саме рівень економічного розвитку врешті-решт визначає рівень усіх інших сфер. Тому викликає подив висновок про те, що «внутрішня структура Джейтунського поселення виявляється тісно пов'язаною з прадавніми, по суті палеолітичними традиціями у сфері суспільних відносин»¹⁶. Фактично йдеться про заперечення декларованих у праці постулатів про корінні зміни в соціальній структурі під впливом неолітичної революції. Чому сталась така метаморфоза? Автор монографії у даному конкретному випадку відмовився від теоретичного бачення проблеми суспільних відносин, яке завжди поєднується з принципом системності, і став на шлях емпіричної оцінки цього складного явища. Тому-то в центрі уваги опинився практично один емпірично фіксований показник — площа Джейтунських жител, яка загалом відповідає площі палеолітичних жител з кісток мамонта. Звідси спокуса: в однаковій чи близькій площі жител побачити близькість основних рис суспільного устрою. Так спостереження, що лежить

на поверхні, стає аргументом тієї сфери дослідження, яка вимагає набагато глибшої вмотивованості на основі заздалегідь визначених чітких теоретичних засад. Як бачимо, вихідні принципи дослідження у даному конкретному випадку так і залишилися на рівні декларації, вони уступили місце елементарному емпіричному прийому: якщо площа жител не змінилась, то у суспільному устрої суттєвих змін не відбулось. Справедливості ради додамо, що цей неправомочний висновок якось загубився у спектрі цікавих і добре аргументованих висновків, хоча і порушив їх логічний зв'язок.

Наведемо інший приклад, він стосується висновків, так би мовити, колективного характеру. 1984 р. у Ленінграді відбулася нарада з питань антропогенезу. На ній були піддані нищівній критиці праці, що вийшли друком на початку 80-х рр. будувались на відстоюванні принципів цілісності та перехідності, тобто тих засад, які добре розроблені у філософії і є фундаментальними теоретичними підходами для всіх наук, причетних до проблеми походження людини. Причому основна критика була спрямована не на невірне чи поверхове використання цих засад при вивченні археологічних матеріалів, а на спростування самих цих принципів, які, до речі, знаходяться поза межами археологічного знання і є втіленням сучасних теоретико-методологічних поглядів на проблему людини. Звичайно ж, ніхто не забороняє археологу висловлюватись щодо теоретичних, філософських принципів розробки тих чи інших загальнонаукових проблем, але це слід робити на відповідному рівні теоретичного осмислення проблем. Коли ж спростовуються філософські принципи на підставі суто джерелознавчих археологічних оцінок, то це вже не наука, а щось інше. На словах — розуміння значимості методологічних принципів розробки проблеми, на ділі — ігнорування їх на догоду суто емпіричним оцінкам, якими підміняється складна теоретична робота¹⁷.

Останні десятиріччя суспільствознавство у світі розвивалось у напрямку формування єдиного наукового комплексу без чітко виражених меж між окремими науками та науковими напрямками, що, як зазначалось, відбиває загальну тенденцію теоретизації наукових знань. У нас було по-іншому. Вітчизняна археологія, як і інші суспільствознавчі науки, протягом багатьох десятиріч перебувала в умовах адміністративних методів керівництва, що не могло не привести до деформації основ її розвитку. Всупереч загальносвіттовим тенденціям, у нас переважав дискретний погляд на науку, що, зокрема, знайшло своє відображення у створенні спрощених класифікацій наукових напрямків (наприклад, десяткова класифікація наук, якою користувався ВАК при колишній Раді Міністрів СРСР). Відповідно до них формувались наукові заклади, відкривались журнали тощо. За цих умов виявилось неможливим активно розвивати широкомасштабні комплексні проблеми, що виходять за межі окремих наукових дисциплін і вимагають скоординованої взаємодії фахівців різної наукової орієнтації.

Така позиція щодо завдань археології штучно стримувала розвиток науки межами археологічного джерелознавства, не сприяла її співробітництву з іншими дисциплінами, закріплювала за нею статус суто джерелознавчої дисципліни. А чи не парадоксально те, що проблема соціогенезу віднесена до компетенції етнографії, а головним у країні науковим закладом з проблем походження соціальних форм життя було призначено Інститут етнографії АН СРСР, хоча власних джерел з цієї проблематики етнографія не має. На жаль, у практиці наукового життя склалося дивне становище, коли основні джерела з проблем формування соціальних феноменів здобуває археологія, а їх вивчення на шляхах одержання теоретичного знання зосереджується у сфері іншої науки. Чи не тому при намаганнях вирішити проблему походження людини ми не підіймаємося до рівня теоретичного осмислення цього процесу, а обмежуємось надто поверховими, з точки зору вимог теорії, висновками у стилі горезвісної логіки здорового глузду?! Бездумне керівництво розвитком археології призвело до того, що у питаннях дослідження проблем походження людини і соціального способу життя археологія фактично ізолювалась від інших наук.

Оскільки йшлося про те, що командно-адміністративне керівництво наукою, зокрема суспільствознавчою, закріплює у ній найчастіше поверхові, да-

лекі від теоретичної оцінки погляди, перетворюючи їх у панівні, відзначимо і негативний вплив на її розвиток практики призначення головних інститутів з наукових проблем. Командно-адміністративне мислення не може збагнути, що це не що інше, як державний монополізм у науці — той самий монополізм, що є головною перешкодою у формуванні і розвитку нових наукових ідей, без чого наука перестає бути сама собою. Бюрократичне закріплення за тими чи іншими науковими установами статусу головних інститутів автоматично перетворює їх на законодавців моди і головних арбітрів у відповідних галузях. Так створюється монополія на істину, що переводить зусилля наукових колективів зі сфери творчої боротьби ідей та концепцій у сферу адміністративного тиску на інакомислячих. Отже, при розмові про підвищення методологічної культури дослідження водночас треба говорити і про культурні, цивілізовані форми управління науковим процесом. Пошуки у галузі методології, нові перспективні ідеї можуть звестись нанівець, зіткнувшись з нинішніми формами організації науки та соціально-психологічними особливостями наукової роботи. Як бачимо, деякі аспекти організації археологічних досліджень, підвищення їх науково-теоретичного рівня виходять за межі компетенції самої археології. Вони врешті-решт безпосередньо пов'язані із загальним керівництвом науковою діяльністю і тими зрушеннями, які мають бути зроблені у цій справі. Так що майбутня доля археології в Україні залежить не лише від творчих зусиль щодо пошуку нових методів, але й від того, у яких рамках буде здійснюватись ця робота — у межах старих, віджилих бюрократичних структур чи у принципово нових цивілізованих формах.

Ця стаття не претендує на всеохоплююче висвітлення всіх питань, пов'язаних з сучасними тенденціями розвитку нашої науки. Головне її завдання — запропонувати свої оцінки нинішньої ситуації і своє бачення шляхів подолання існуючих недоліків. Вона має стати основою для обговорення піднятих проблем, стимулювати запропоновану журналом дискусію, що, зрештою, мусить привести до освоєння нових рубежів вивчення давнього минулого України.

Примітки

- ¹ Чеников М. Г. Интеграция наук.— М., 1981.— С. 252.
- ² Парахонский Б. А. Стиль мышления и интегративные процессы в научном познании // Материалистическая диалектика и взаимодействие наук.— К., 1985.— С. 44, 45; Депенчук Н. П., Крымский С. Б. Интеграция в системе взаимодействия наук // Материалистическая диалектика и взаимодействие наук.— К., 1985.— С. 8.
- ³ Садовский В. Н. Системное мышление и его парадоксы // Логика и методология науки. Логика.— М., 1973.— С. 128.
- ⁴ Кузьмин В. П. Системное качество // ВФ.— № 9.— С. 81—94.
- ⁵ Милютин Ю. Е. Место здравого смысла в процессе познания // Ученые записки кафедр общественных наук вузов Ленинграда. Философия.— 1979.— Вып. XIX.— С. 74—83.
- ⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. Твори.— Т. 25.— Ч. 2.— С. 352.
- ⁷ Смирнов С. В. Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы).— К., 1983.— 260 с.; Смирнов С. В. Системность и некоторые вопросы исследования первобытности // Ф. Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 45—60; Смирнов С. В. Проблема происхождения человека и задачи формирования теоретического уровня в археологии // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.— С. 5—21.
- ⁸ Забелин И. Е. В чем заключается задача археологии как самостоятельной науки? // Труды III археологического съезда в России.— 1878.— Т. 1.— С. 1—17.
- ⁹ Уваров А. С. Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена программа? // Труды III археологического съезда в России.— Т. 1.— 1878.— С. 31.
- ¹⁰ Городцов В. О. Первобытная археология: курс лекций.— М., 1908.
- ¹¹ Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии.— К., 1983.— С. 219.
- ¹² Клейн Л. С. О предмете археологии (в связи с выходом книги В. Ф. Генинга «Объект и предмет науки в археологии») // СА.— 1986.— № 3.— С. 212.
- ¹³ Аникович М. В. Дискуссия об узловых проблемах первобытной истории (в связи с выходом в свет «Истории первобытного общества») // СА.— 1990.— № 1.— С. 314.

¹⁴ Там же. — С. 309.

¹⁵ Садовский В. Н. Проблемы методологии системного исследования // Актуальные проблемы логики и методологии науки. — К., 1980. — С. 285.

¹⁶ Массон В. М. Поселение Джейтун (проблема становления производящей экономики) // МИА. — 1971. — № 180. — С. 104.

¹⁷ Матюхин А. Е. О проблеме становления человека и общества // СА. — 1985. — № 3. — С. 271—285.

С. В. Смирнов

К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ РАЗВИТИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

Археология как всякая научная дисциплина развивается в условиях действия процессов интеграции и дифференциации наук. Интеграция в археологии связана не только с тесным взаимодействием с другими научными дисциплинами на основе единых методологических подходов, но и со специализацией в рамках археологического знания. Специализация выражается в отказе от тематического универсализма и переходе к узконаправленным проблемным исследованиям. Междисциплинарное взаимодействие и специализация — основное условие создания полноценных историко-реконструктивных построений. Теоретический анализ и практика археологических исследований свидетельствуют о неправомерности источниковедческого статуса археологии. Создание историко-реконструктивных построений невозможно без анализа и критики археологических источников. Это под силу только археологу, ибо он единственный владеет знаниями об условиях и методах формирования археологических источников, необходимых для исторических реконструкций. Историк лишен всего этого и поэтому не в состоянии на основе использования результатов археологического источниковедения осуществлять полноценные и хорошо аргументированные теоретические построения. Усиливающаяся тенденция к интеграции археологии с другими науками требует определенных изменений в организации научно-исследовательского процесса и подготовке кадров молодых археологов.

S. V. Smirnov

CONCERNING MODERN TENDENCIES IN ARCHAEOLOGY DEVELOPMENT

Archaeology as any scientific branch develops under conditions of integration and differentiation of sciences. Integration in archaeology is associated not only with close interrelation between the latter and other scientific branches on the basis of common methodological approaches, but also with specialization in the frames of archaeological knowledge. The specialization means a denial of the subject universalism and a transition to highly specialized problematic researches. Interaction between branches and specialization is the main condition for creation of reliable history-reconstructing premises. The theoretical analysis and practice of archaeological studies confirm it unreasonable to give archaeology the source-science status. Creation of history-reconstructing premises is impossible without the analysis and criticism of archaeological sources. Only an archaeologist is able to do this as only he possesses knowledge about conditions and methods of formation of archaeological sources necessary for historical reconstructions. A historian is devoid of this and so is unable to make reliable and well-reasoned theoretical premises using the results of archaeological source-science. An ever growing tendency of archaeology to integrate with other sciences demands the definite changes in organization of the research process and training young archaeologists.

Одержано 18.05.92